

ORIGINAL ARTICLE

Financial policies of the Marwanites in the transoxiana region

Mohsen Bigdeli^۱, Mohammadazim Hosseinbor^{۲*}, Fatemeh Jafarniya^۳, Karim Najafi Barzegar^۴

۱. Assistant Prof, Department of history of islam Payame Noor University, Thran, Iran.

۲. Ph.D. Student, history of islam Payame Noor University, Thran, Iran.

۳. Assistant Prof, Department of history of islam Payame Noor University, Thran, Iran.

۴. Associate Prof, Department of history Payame Noor University, Tehran, Iran.

Correspondence:
Mohammadazim Hosseinbor
Email:
m.hosseinbor@student.pnu.ac.ir

Received: ۱۶ Dec ۲۰۲۴
Accepted: ۲۸ May ۲۰۲۰

How to cite

Bigdeli, M., Hosseinbor, M., Jafarniya, F. & Najafi Barzegar, K. (۲۰۲۰). Financial policies of the Marwanites in the transoxiana region. *Iran Local Histories*, ۱۳(۲), ۸۹-۱۰۴. (DOI: ۱۰.۳۰۴۷۳/lhst.۲۰۲۶.۷۳.۹۰.۲۹۰۶)

ABSTRACT

Due to its economic richness and strategic position, Transoxiana was one of the key financial sources for the Marwanid. The fiscal policies of this era, particularly in collecting Tribute and tax, faced challenges such as local resistance and cultural diversity. Examining these policies is essential, both because of their impact on the region's economic and political stability, and due to the lack of focused research on the subject. The present study is aimed at explaining the Marwanid financial policies and the rulers' attitudes toward taxation methods in Transoxiana, through the guiding question: how were these policies formed, and what effects did they have? The research adopts a descriptive-analytical approach, relying on historical sources to interpret the data. According to the findings, the Marwanid financial policies combined centralized strategies from the era of Abdal-Malik and, the repressive period of Yazid ibn Muhallab, and the reformist phase under Umar ibn Abdal-Aziz. Abdal-Malik enhanced efficiency through standardizing the diwan-e kharaj, yet the heavy taxation under Yazid ibn al-Muhallab led to reduced production and uprisings. The reforms of, rooted in Islamic justice, gained public approval but lacked durability due to elite resistance. Nasr ibn Sayyar achieved relative stability through fiscal organization, but the spread of Islam and the resulting tax exemptions lowered state revenue. The current study, through a comprehensive analysis of Marwanid fiscal policies, reveals that the lack of coherence and mismanagement contributed to the weakening of caliphal influence in Transoxiana and highlights the need for deeper inquiry into fiscal systems in Islamic history.

KEYWORDS

Bani Marwan, tax, Transoxiana, Tribute, Umar ibn Abd-al Aziz.

Extended Abstract

Financial policies of the Marwanites in the transoxiana region

Introduction

Since ancient times, the region of Transoxiana has been one of the important regions during various Islamic periods, and attention to revenue-generating sources has been primarily focused on areas possessing vast wealth in agriculture, trade, and other resources. Transoxiana is an ancient land in Central Asia that throughout history has been known by names such as “Par-e Dari” and “Fararud.” Until the third century AH, it was fully regarded as part of Khorasan and had no distinct name of its own (Blinsky, ١٩٨٥: ٢٥). In addition to “Transoxiana,” names such as “Vararud” were also used for this region (Asadi Tusi, ١٩٤٠: ١٠٩; Rudaki Samarqandi, ٢٠٠٩: ١٧٥). In early sources such as al-Buldan, Transoxiana is described either as part of the eastern territories or with broader geographical boundaries (Ya'qubi, ٢٠١٤: ٥٦-٥٨), and some geographers considered Transoxiana to be affiliated with Khorasan (Ibn Rusta, ١٩٨٦: ١١٢-١١٣). This continuous association with Khorasan in geographical texts reflects the economic and political integration of these regions within the structure of the Islamic Caliphate. Some Orientalists, such as Schwartz, believe that Transoxiana included the lands north of the Amu Darya as well as the regions between the Syr Darya (Schwartz, ٢٠٢١: ١١٩٥). Historians and travelers unanimously emphasize the vastness of this region, its abundance, greenery, and fertility, to the extent that Transoxiana has been regarded as one of the most prosperous climatic zones. Its agricultural richness turned this region into one of the principal sources of kharaj revenue for the Marwanid Caliphate.

The fiscal policy of the Marwanids, from the year ٦٤ to ١٣٢ AH, was likewise based on these characteristics. Fiscal policy refers to revenue-generating activities and, in a sense, the regulation of economic stability and growth, the instrument of which is budgetary provision based on legitimate foundations and, at times, unconventional methods. Accordingly, Transoxiana was always an important source for advancing fiscal policies and securing revenues. In this research, fiscal policies refer to the measures adopted by the government in the form of expenditures and revenues, in order to determine how collections and payments were carried out, the methods of levying various taxes, and their amounts. On the other hand, the excessive demands of the caliphs and rising expenditures caused tax collection methods and tax levels to differ from those of the early Islamic period. On this basis, it became necessary to investigate and analyze this subject. Regarding the sources used in this research, the greatest emphasis has been placed on primary sources, although the works of other scholars have also been utilized alongside them. Among the most important sources are Fotuḥ al-Boldan by Ahmad ibn Yahya Balazori, al-Kharaj by Imam Abu Yusuf, Ṭabaqat al-Kobra by Mohammad ibn Sa'd, al-Kharaj by Yahya ibn Adam al-Qorashi, al-Amwal by Abu Obayda Qasem ibn Salam, al-Wuzara' wa al-Kottab by Muhammad ibn Abdus Jahshiyari, Tarikh al-Ya'qubi by Ahmad ibn Abi Wazeh Ya'qubi, and Moravej al-Zahab wa MaAden al-Jowhar by Ali ibn Hossein al-Masoudi. In some cases, the sources address the subject in a scattered manner, while in others they deal specifically with certain issues related to fiscal policies. Nevertheless, the researcher has endeavored to extract, through these sources and thematic analysis, a clear and coherent picture of this inquiry.

Methodology

The present study has been conducted using the historical research method, relying on a descriptive-analytical approach within the field of library-based studies and with reference to primary sources. The overall effort of this work has been to move beyond mere historical narration and instead to investigate events and occurrences analytically, with findings grounded in sources and scholarly analysis. Adhering to the principles of historical research, the study seeks to arrive at an answer to the question posed. The main objective of this research is to examine the policies and economic conditions of the Marwanid state in relation to its fiscal policies. From this perspective, the present study seeks to answer the following question: What were the fiscal policies of the Marwanids, and how did rulers perceive taxation and methods of tax collection in the region of Transoxiana? It should be noted that the primary tool for data collection in the current study has been the method of note-taking from sources.

Result

The findings of this study indicate that the fiscal policies implemented by the Marwanids constituted one of the most important means of revenue generation in the region of Transoxiana. The Marwanids ruled this region for nearly seventy years and, in pursuit of their objectives – one of the most significant being access to the accumulated wealth of the region – spared no effort, endeavor, or method to achieve this goal. Through various approaches, including killing and bloodshed, coercion, intimidation, the creation of fear and terror, courting the favor of local landholders and elites, and the use of public threats, they were able to achieve relative success in collecting taxes such as kharaj and jazya, as well as in acquiring spoils and gifts. Given the high sensitivity involved in examining fiscal policies within a specific region and ruling system, particularly during the early centuries of Islam, it can be stated that the Marwanids, in many instances, disregarded Islamic laws and the sources of the Quran and Hadith in order to gain access to the financial resources they sought for meeting their needs and covering the expenditures and extravagance of the caliphal apparatus, while also maintaining their dominance over the region. These non-Islamic directives reached a point where many people were driven toward conversion to Islam; however, whether these conversions were genuine or nominal, they did not exempt individuals from taxation. The rapid conversion of the population to Islam, in some cases, led to a reduction in state revenues and hindered the spread of authentic Islam. On this basis, tax collection policies remained unchanged, and only during the brief three-year caliphate of Umar ibn Abd al-Aziz – marked by the replacement of governors, the granting of greater freedoms, and his lack of interest in territorial expansion – did the people temporarily experience some relief from oppression and injustice. Nevertheless, the broader fiscal policies of the Marwanids in Transoxiana unfolded in such a way that they had no effect on altering the religious orientation of the dhimmis and non-Muslims, and tax collection continued even after the population embraced Islam. Governors, citing various justifications such as declining state revenues, continued to forcibly collect taxes, including jazya. These improper policies and confrontational practices of the Marwanids escalated to the extent that, in some regions, governors were killed and rebellions erupted against rulers and even local landholders. Such developments led the Marwanids to pay less attention to the population's conversion to Islam and to intensify pressure on the general populace, focusing primarily on wealth accumulation and financial extraction. For this reason, examining the fiscal policies of this period is of considerable importance and value, as reliance on historical sources enables a clearer understanding of these dynamics. Accordingly, this study opens new avenues for researchers, as substantial potential remains for further investigation through the identification and analysis of other aspects of fiscal policy.

Muslims in the early centuries, particularly during the Marwanid era, set out toward these regions for various purposes, including the promotion and expansion of Islam, the acquisition of accumulated wealth, and familiarity with distant lands. One of the primary objectives during the period of conquests was the acquisition of wealth and the financing of the caliphal administration. For this reason, many conquerors were dispatched during the Marwanid era until the fall of this dynasty under the Umayyad caliphs, with the aim of securing tax revenues through various methods. Since Islamic conquests yielded revenues such as kharaj, jazyā, spoils, gifts, and grants, the opening of various cities in Transoxiana during this period placed substantial financial resources at the disposal of conquerors, encouraging caliphs and governors to employ fiscal policies in their use and extraction. In many cases, little regard was given to religious considerations in the methods of revenue collection. Although, during the reformist period of Umar ibn Abd al-Aziz, Islamic legal principles were to some extent taken as the basis, this did not last long, and rulers soon reverted to previous practices in their treatment of the population and tax collection. Consequently, due to its special position, specific fiscal policies were devised for Transoxiana, and through a detailed examination of these policies, this study provides a clearer understanding of the history of this period. It can be stated that the fiscal policies of this era, particularly in the collection of kharaj and jazyā, faced challenges such as local resistance and cultural diversity. Examining these policies is essential due to their impact on the economic and political stability of the region, as well as the lack of focused research on this subject. The aim of this study is to elucidate the fiscal policies of the Marwanids and the attitudes of rulers toward methods of tax collection in Transoxiana, addressing the question of how these policies were formed and what effects they produced. Using the historical research method with a descriptive–analytical approach and relying on historical sources, the data have been analyzed. The findings show that Marwanid fiscal policies were a combination of the centralized approaches of the periods of Abd al-Malik and Qutayba, the repressive era of Yazid ibn Muhallab, and the reformist period of Umar ibn Abd al-Aziz. Abd al-Malik increased efficiency by standardizing the kharaj administration, but the tax pressures imposed by Yazid ibn Muhallab led to declining production and rebellion. Umar's reforms, emphasizing Islamic justice, garnered public approval but were not sustained due to elite resistance. Nasr ibn Sayyar established relative stability through fiscal reorganization; however, the expansion of Islam and tax exemptions reduced caliphal revenues. This study, through a comprehensive analysis of Marwanid fiscal policies, demonstrates that a lack of cohesion and mismanagement contributed to the weakening of caliphal influence in Transoxiana and underscores the need for deeper study of taxation systems in Islamic history.

Conclusions

The present study was carried out aiming at examining the fiscal policies of the Marwanids in Transoxiana and the nature of the rulers' attitudes toward taxation and methods of tax collection during this period. Due to its exceptional geographical position, agricultural prosperity, and commercial significance, Transoxiana constituted one of the principal sources of revenue for the Marwanid Caliphate. The fiscal policies of this era primarily centered on the collection of jazyā, kharaj, spoils, and gifts reflect the Marwanids' efforts to secure the financial resources required to sustain their extensive empire; however, these policies were accompanied by numerous challenges. The findings of the study indicate that Marwanid fiscal policies in Transoxiana were characterized by diversity and complexity. While Abd al-Malik, through the translation of administrative diwans into Arabic, and Qutayba, through strict supervision of kharaj collection, sought to centralize and enhance the efficiency of the taxation system, coercive approaches such as the policies of Yazid ibn Muhallab – marked by the imposition of heavy and unlawful taxes – led to a decline in agricultural production, widespread migration, and local uprisings. In contrast, the reforms of Umar ibn Abd al-Aziz, emphasizing religious justice and the exemption of new converts from jazyā, represented an attempt to align the fiscal system with Islamic principles and to reduce social tensions; nevertheless, the revocation of these reforms by his successors, due to financial pressures and resistance from governing elites, revealed a structural weakness in the implementation of sustainable policies. Nasr ibn Sayyar achieved relative success in establishing economic stability through the reorganization of the taxation system and the differentiation of fiscal obligations between Muslims and dhimmis; however, these efforts proved insufficient in the face of political challenges and the expansion of Islam, which led to a reduction in tax revenues. The innovation of this study lies in its exclusive focus on Marwanid fiscal policies in Transoxiana and its in-depth analysis of the economic, social, and political impacts of these policies on the region. Unlike previous studies that have either addressed the Umayyad period as a whole or examined limited aspects of the fiscal system, this study, relying on historical sources and comparative analysis, offers a comprehensive explanation of the contradictions and challenges inherent in Marwanid fiscal policies. The research hypothesis – that Marwanid fiscal policies in Transoxiana, influenced by the financial needs of the empire, the region's cultural diversity, and local resistance, resulted in a combination of pragmatic, repressive, and reformist approaches – is confirmed. Although these policies succeeded in securing financial resources for the caliphate in the short term, in the long run they contributed to the weakening of Marwanid authority and facilitated the decline of Umayyad rule in the region due to a lack of coherence, mismanagement, and economic pressure on the local population. The overall findings of this study demonstrate that the success of fiscal policies in Transoxiana depended on achieving a balance between the financial needs of the caliphate and the economic and social capacities of the local population. Just and coherent approaches, such as the reforms of Umar ibn Abd al-Aziz and the policies of Nasr, contributed to stability and public satisfaction, whereas oppressive and inconsistent policies, such as those implemented by Yazid ibn Muhallab and Ashras, led to unrest and a decline in production. This research emphasizes the necessity of more detailed studies of taxation systems in the early Islamic centuries and their impact on political and social developments, and it may serve as a foundation for future research in the economic history of Islamic caliphates.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest regarding the publication of this manuscript.

KEY WORDS

Bani Marwan, tax, Transoxiana, Tribute, Umar ibn Abd-al Aziz.

پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران

سال سیزدهم، شماره دوم، پیاپی بیست‌وششم، بهار و تابستان ۱۴۰۴ (۱۰۴-۸۹)

DOI: ۱۰,۳۰,۴۷۳/lhst.۲۰۲۶,۷۳۰۹۵,۲۹۵۶

«مقاله پژوهشی»

سیاست‌های مالی مروانیان در ماوراءالنهر

محسن بیگدلی^۱، محمدعظیم حسین‌بر^{۲*}، فاطمه جعفرنیا^۳، کریم نجفی بزرگر^۴

چکیده

ماوراءالنهر، به دلیل غنای اقتصادی و موقعیت استراتژیک، از مراکز کلیدی تأمین مالی خلافت مروانی بود. سیاست‌های مالی این دوره، به‌ویژه در اخذ خراج و جزیه، با چالش‌هایی نظیر مقاومت‌های محلی و تنوع فرهنگی مواجه شد. بررسی این سیاست‌ها به دلیل تأثیر آن‌ها بر ثبات اقتصادی و سیاسی منطقه و فقدان پژوهش‌های متمرکز بر این موضوع، ضروری است. هدف پژوهش، تبیین سیاست‌های مالی مروانیان و نگرش حکمرانان به شیوه‌های اخذ مالیات در ماوراءالنهر است، با این سؤال که این سیاست‌ها چگونه شکل گرفتند و چه تأثیری داشتند؟ روش تحقیق تاریخی با رویکرد توصیفی - تحلیلی است و با تکیه بر منابع تاریخی، به تحلیل داده‌ها پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که سیاست‌های مالی مروانیان ترکیبی از رویکردهای متمرکز دوران عبدالملک و قتیبه، دوران سرکوبگرانه یزید بن مهلب و عصر اصلاحی عمر بن عبدالعزیز بود. عبدالملک با استانداردسازی دیوان خراج، کارایی را افزایش داد، اما فشارهای مالیاتی یزید بن مهلب به کاهش تولید و شورش منجر شد. اصلاحات عمر با تأکید بر عدالت اسلامی، رضایت عمومی را جلب کرد، اما به دلیل مقاومت نخبگان، پایدار نماند. نصر بن سیار با ساماندهی مالیاتی، ثبات نسبی ایجاد کرد، ولی گسترش اسلام و معافیت‌های مالیاتی، درآمد خلافت را کاهش داد. این پژوهش، با تحلیل جامع سیاست‌های مالی مروانیان، نشان می‌دهد که فقدان انسجام و سوءمدیریت، به تضعیف نفوذ خلافت در ماوراءالنهر کمک کرد و بر ضرورت مطالعه عمیق‌تر نظام‌های مالیاتی در تاریخ اسلامی تأکید دارد.

واژه‌های کلیدی

جزیه، خراج، عمر بن عبدالعزیز، ماوراءالنهر، مروانیان.

۱. استاد راهنما، استادیار، تاریخ اسلام، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
۳. مشاور اول، استادیار، تاریخ اسلام، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
۴. مشاور دوم، دانشیار، تاریخ اسلام، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

نویسنده مسئول:

محمدعظیم حسین‌بر

رایانامه: m.hoseinbar@student.pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

استناد به این مقاله:

بیگدلی، محسن؛ حسین‌بر، محمدعظیم؛ جعفرنیا، فاطمه و نجفی بزرگر، کریم (۱۴۰۴). سیاست‌های مالی مروانیان در ماوراءالنهر. فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱۳(۲)، ۸۹-۱۰۴.

(DOI: ۱۰,۳۰,۴۷۳/lhst.۲۰۲۶,۷۳۰۹۵,۲۹۵۶)

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۴ ©. ناشر این مقاله، دانشگاه پیام نور است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial ۴.۰ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/۴.۰/)

مقدمه

منطقه ماوراءالنهر از دیرباز یکی از مناطق مهم در دوره‌های مختلف اسلامی بوده است و توجه به منابع درآمدزا نیز بیشتر معطوف مناطقی است که دارای ثروت‌های عظیم در زمینه‌های کشاورزی، تجارت و منابع دیگر باشند. سیاست مالی مروانیان از سال ۶۴ تا سال ۱۳۲ نیز بر همین ویژگی استوار بود. سیاست مالی همان فعالیت‌های درآمدزا و به‌نوعی تنظیم ثبات و رشد اقتصادی و ابزار آن تأمین بودجه بر پایه‌های مشروع و گاهی شیوه‌های نامتعارف است؛ بر همین مبنای ماوراءالنهر همواره سرچشمه مهمی برای پیشبرد سیاست‌های مالی و تأمین منابع بود. هدف از سیاست‌های مالی در این پژوهش، اقداماتی است که حکومت در قالب مخارج یا همان هزینه‌ها و درآمد استفاده می‌کند تا معلوم گردد که نوع دریافت و پرداخت‌ها، شیوه‌های اخذ انواع مالیات و میزان آن چگونه است و از طرفی هم زیاده‌خواهی‌های خلفا و هزینه‌ها باعث شد تا اخذ مالیات‌ها، نحوه دریافت و میزان آن نیز متفاوت‌تر از صدر اسلام باشد؛ بر همین اصل، ضرورت داشت تا این موضوع واکاوی و بررسی شود. هدف اصلی در این تحقیق، بررسی سیاست‌ها و وضعیت اقتصادی دولت بنی‌مروان در ارتباط با سیاست‌های مالیاتی است. با این دیدگاه، پژوهش حاضر درصدد است تا به این سؤال پاسخ دهد که: سیاست‌های مالی بنی‌مروان و نوع نگرش حکمرانان نسبت به مالیات‌ها و شیوه‌های دریافت آن در منطقه ماوراءالنهر چگونه بوده است؟

در ارتباط با پیشینه موضوع، پژوهشی انجام نشده، ولی در عین حال آثار ارزشمند مشابهی وجود دارد؛ مقالاتی از جمله «بررسی‌های سیاست نظام مالی در صدر اسلام در سرزمین‌های خلافت شرقی تا پایان عصر اموی» (۱۴۰۰) نگارش علی شهرکی، ابراهیم خراسانی پاریزی و علی رحیمی صادق، در این جستار، نویسندگان تأکید بیشتری به دوران خلفای راشدین داشته‌اند و عصر مروانیان را در نیز در یکی - دو صفحه بیشتر بررسی نکرده‌اند و از نظر محتوا نیز متفاوت است؛ مقاله «دستگاه مالی امویان با تکیه بر قلمرو خلافت شرقی» (۱۳۸۴) از محمود سامانی که به‌طور مختصر نگاشته‌شده و تأکید آن بر واژه‌های مرتبط با مالیات است و در آن بیشتر به توضیح واژگان اکتفا شده است؛ تحقیق دیگری با عنوان «تبیین مؤلفه‌های رفتاری اقتصادی امویان در خراسان و ماوراءالنهر» (۱۴۰۰) به‌وسیله مهناز کرامتی، فریناز هوشیار و فیض‌اله بوشاب‌گوشه به‌رشته تحریر درآمده که از نظر جغرافیایی، خراسان را نیز دربر می‌گیرد و از نظر بُعد زمانی کل دوران خلافت امویان را شامل و از نظر محتوا و موضوع در آن به مضامینی چون قوم‌گرایی، رفتارشناسی و خشونت

تأکید شده است؛ از این‌رو، این پژوهش از بُعد زمانی تأکید بیشتری بر عصر مروانیان داشته و تمرکز بر تبیین وضعیت اقتصادی به‌ویژه سیاست مالی جامعه اسلامی در قرون نخستین اسلامی از نکات قابل تأمل و نوآورانه این پژوهش به‌شمار می‌آید.

۱- موقعیت جغرافیایی و اقتصادی ماوراءالنهر و فتوحات مسلمانان

ماوراءالنهر سرزمینی باستانی در آسیای مرکزی بوده که در طول تاریخ با نام‌هایی همچون "پردری" و "فرارود" شناخته می‌شد. این منطقه تا قرن سوم، به‌طور کامل با خراسان یکی دانسته می‌شد و نام جداگانه‌ای برای آن وجود نداشت (بلینسکی، ۱۳۶۴، ص ۲۵). علاوه بر "ماوراءالنهر"، نام‌هایی مانند "ورارود" (اسدی طوسی، ۱۳۱۹ ص ۱۰۹؛ رودکی سمرقندی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۵) نیز برای این منطقه استفاده می‌شده است. در منابع قدیمی مانند "البلدان" ماوراءالنهر به‌عنوان بخشی از نواحی شرقی و یا با حدود جغرافیایی گسترده‌تری توصیف شده (یعقوبی، ۱۳۹۳، ص ۵۸-۵۶) و برخی جغرافی‌دانان ماوراءالنهر را به خراسان مرتبط دانسته‌اند. (ابن رسته، ۱۳۶۵، ص ۱۱۳-۱۱۲) این ارتباط مداوم با خراسان در متون جغرافیایی، نشان‌دهنده یکپارچگی اقتصادی و سیاسی این مناطق در ساختار خلافت اسلامی است. برخی مستشرقان مانند شوارتس معتقدند که ماوراءالنهر شامل اراضی شمال آمودریا و مناطق بین سیردریا نیز می‌شود (شوارتس، ۱۴۰۰، ص ۱۱۹۵). مورخان و سیاحان بر بزرگی این منطقه، وفور نعمت، سرسبزی و حاصلخیزی آن متفق‌القول هستند؛ تا جایی که ماوراءالنهر را یکی از پرنعمت‌ترین اقلیم‌ها دانسته‌اند. غنای کشاورزی، این منطقه را به یکی از منابع اصلی درآمد خراج برای خلافت مروانی تبدیل کرده بود. یکی از دلایل فتوحات در عصر مروانیان، علاوه از غنیمت، گسترش اسلام بود و مقدار مالیات و خراج اخذشده از این منطقه نشان‌دهنده وضعیت اقتصادی خوب آن در سده‌های اولیه است.

پس از فتح مناطق تحت کنترل ساسانیان توسط مسلمانان، توجه به سرزمین‌های شمالی از جمله ماوراءالنهر جلب شد. اولین فتوحات در دوران عمر و عثمان اتفاق افتاد و مالیات‌ها به صورت جنسی و شامل بردگان بود (خطاب، ۱۴۱۸، ص ۵۷). این تفاوت در رویکرد فتوحات اولیه، نشان‌دهنده تمرکز خلفای راشدین بر تثبیت مناطق مرکزی‌تر و عدم وجود منابع کافی برای گسترش به مناطق دوردست مانند ماوراءالنهر است و احتمالاً به‌دلیل پیچیدگی‌های جغرافیایی و مقاومت‌های محلی بوده است.

محلی تنظیم شده بود. در عصر سفیانیان، خاتون بخارا به معاویه یک میلیون درهم پرداخت نمود (بلاذری، ۱۳۶۴، ص ۱۶۵). این پرداخت هنگامت، نشان‌دهنده اولویت معاویه برای حفظ ثبات سیاسی در ماوراءالنهر از طریق مذاکره و مصالحه و تمرکز فرماندهان سفیانی بر بهره‌برداری حداکثری از منابع این منطقه برای تقویت خزانه خلافت است. در دوران یزید نیز به دلیل درگیری‌های داخلی، توجه کمتری به ماوراءالنهر شد. تقسیم غیرقانونی بیت‌المال، بخشی از فساد مالی و سوءمدیریت در این دوره است که به کاهش اعتماد عمومی به خلافت و تضعیف نظام مالی منجر شد.

۳- وضعیت غنایم، هدایا و عطایا در دوره مروانیان

غنایم جنگی اموالی هستند که به‌عنوان انتقام از کفار گرفته می‌شوند (ماوردی، ۱۳۹۱، ص ۲۶۳). در روایتی از پیامبر (ص) نقل شده که: «الْغَنِيمَةُ لِمَنْ شَهِدَ الْوُقُوعَةَ» (بخاری، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۸۶). با وجود روایات مشخص در مورد تقسیم غنایم، در عمل، به‌ویژه در فتوحات ماوراءالنهر، این روایات همیشه رعایت نمی‌شد و باعث نارضایتی و شورش سربازان می‌شد. تخطی از احکام دینی در تقسیم غنایم، به تضعیف مشروعیت دینی خلافت در میان سربازان و مردم محلی منجر شده بود. فتوحات قتیبه در ماوراءالنهر غنایم بسیار زیادی را برای مسلمانان به همراه داشت؛ به‌عنوان مثال، در فتح بیکند، مقدار زیادی طلا و نقره به‌دست آمد (مسکویه رازی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۳۹۱). توزیع ناعادلانه غنایم و اختلاف در تقسیم آن بین فرماندهان و سربازان، یکی از دلایل اصلی نارضایتی و شورش‌ها بود (مسکویه رازی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۳۹۱). توزیع ناعادلانه، به‌عنوان نشانه‌ای از ضعف مدیریت مالی و فقدان نظارت مرکزی در نظام مالی مروانیان است که به‌جای تقویت انسجام نظامی، به تنش‌های داخلی دامن زد. فتح بیکند توسط قتیبه منجر به کسب غنایم بسیار زیادی از جمله پارچه‌های حریر، کارخانه زره‌سازی و مرواریدهای درشت شد (طبری، ۱۳۸۵، ج ۱۰، ص ۳۸۱۲). کارخانه زره‌سازی بیکند به‌قدری مهم بود که به‌طور گسترده در تاریخ و ادبیات منطقه بازتاب یافته است. اهمیت این کارخانه، نه تنها بیانگر ظرفیت صنعتی ماوراءالنهر، بلکه نشان‌دهنده انگیزه مروانیان برای بهره‌برداری از زیرساخت‌های اقتصادی منطقه به‌منظور تقویت توان نظامی خلافت است.

حجاج در تقسیم غنایم بین جنگجویان عرب و عجم دخالتی نکرد و قتیبه نیز بخش قابل توجهی از غنایم را به سربازان خود هدیه داد (گیب، ۱۳۳۷، ص ۶۵) این غنایم باعث افزایش ثروت مسلمانان و تغییر چشمگیر در وضعیت اقتصادی آنان شد؛ به‌طوری که سربازان شروع به خرید سلاح‌ها و تجهیزات گران‌قیمت کردند (طبری،

از مهم‌ترین سیاست‌های امویان پس از تثبیت قدرت، فتوحات گسترده بود. هدف از این فتوحات علاوه بر گسترش قلمرو و ثروت، تسلط بر جهان نیز بود (لاپیدوس، ۱۳۸۱، ص ۱۰۹). تغییر در ماهیت فتوحات به‌عنوان نشانه‌ای از تحول در ساختار سیاسی و نظامی خلافت اموی تفسیر است که با بهره‌گیری از نیروهای غیرعرب، نه تنها تنوع در ارتش را افزایش داد، بلکه به نوعی وابستگی اقتصادی به منابع انسانی مناطق فتح‌شده را نشان می‌دهد. در این دوره فرماندهان زیادی حکمرانی نمودند؛ حضور این تعداد فرمانده برجسته در فتوحات ماوراءالنهر، نه تنها نشان‌دهنده اهمیت استراتژیک این منطقه برای امویان است، بلکه بیانگر تمرکز ویژه مروانیان بر استفاده از نخبگان نظامی برای تضمین موفقیت در مناطق با مقاومت بالا مانند ماوراءالنهر است. در ابتدا، بسیاری از مردم به اجبار و با انگیزه مادی اسلام را پذیرفتند، اما به مرور، اسلام به‌عنوان یک دین جدید در میان آن‌ها جایگاه ویژه‌ای پیدا کرد (نرشخی، ۱۳۶۳، ص ۶۷). روند تدریجی پذیرش اسلام، نتیجه سیاست‌های مالیاتی و اجتماعی امویان بود که با اعمال فشارهای اقتصادی، پذیرش اسلام را به عنوان راهی برای کاهش بار مالیاتی ترویج می‌کردند، اما در عین حال، نفوذ فرهنگی و دینی اسلام نیز به تدریج باعث پذیرش عمیق‌تر آن در میان ساکنان ماوراءالنهر شد.

۲- سیاست‌های مالی صدر اسلام تا سقوط سفیانیان

در عصر پیامبر (ص) به دلیل اینکه دین اسلام از سرزمین حجاز خارج نشد و به اطراف محدود ماند، در ارتباط با مالیات و انواع آن، فقط مناطق نزدیک بر آن عامل بودند؛ چنان‌که علاوه بر دریافت زکات از نجرانی‌ها، اهل ایله، اذرح و اهل بحرین جزیه گرفته می‌شد (ابن عبدالبر، ۱۳۷۸، ص ۱۲۴). و نوع آن نیز متفاوت بود (بلاذری، ۱۹۸۸، ص ۶۷). تفاوت در میزان جزیه براساس مناطق و شرایط اقتصادی، نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری پیامبر (ص) در سیاست‌های مالی است. در زمان عمر، فتوحات اسلامی گسترش یافت و زمین‌های کشاورزی مساحی شد و بر آن‌ها خراج وضع گردید (ابن آدم قرشی، ۱۳۸۴، ص ۲۲). سازماندهی دقیق در اخذ خراج بیانگر تلاش عمر برای ایجاد یک نظام مالی متمرکز و پایدار است که با هدف تأمین منابع مالی برای فتوحات گسترده‌تر و اداره خلافت طراحی شده بود. در دوران خلیفه سوم بین اهالی ماوراءالنهر و خلیفه صلحنامه‌ای در قبال دریافت دو میلیون درهم و دویست هزار جزیب گندم و جو منعقد شد (بلاذری، ۱۳۶۴، ص ۱۶۳-۱۶۰). ترکیب پرداخت نقدی و جنسی در صلحنامه، نشان‌دهنده انعطاف در سیاست‌های مالی است که با توجه به ظرفیت اقتصادی منطقه و حفظ روابط مسالمت‌آمیز با ساکنان

میان غیرمسلمانان ماوراءالنهر تسهیل کرد که می‌توانست به ثبات اجتماعی منطقه کمک کند. یکی از منابع درآمدی مروانیان، هدایایی بود که از سوی غیرعرب‌ها در جشن‌هایی مانند نوروز و مهرگان به حکمرانان عرب تقدیم می‌شد (فلوتن، ۱۳۲۵، ص ۵۵). متأسفانه، مأموران مالیاتی این هدایا را جزئی از مالیات محسوب کرده و به زور از مردم می‌گرفتند. ابن عبدالعزیز با این رویه مخالفت کرد و دستور لغو اخذ هدایا را صادر کرد (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۷۰). او همچنین مالیات‌های دیگری مانند مالیات نوروز، مهرگان و حق مأموریت را نیز لغو کرد (ابن عبدالحکم، ۱۴۰۴، ص ۴۱). هدف وی از چنین کارهایی حذف مالیات‌های غیرعادلانه و کاهش فشار اقتصادی بر مردم بود.

یزید بن مهلب نیز به عنوان یکی از فرمانداران، از موقعیت خود سوءاستفاده کرده و با افزایش مالیات‌ها، مردم را تحت فشار قرار داد؛ این امر باعث نارضایتی عمومی شد. یزید در سیاست‌های مالی و اقتصادی خود از حجاج تبعیت می‌کرد و به همین دلیل با مخالفت شدید مردم روبه‌رو شد (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۴۵). تقلید از سیاست‌های سخت‌گیرانه حجاج، نشان فقدان نوآوری در مدیریت مالی ابن مهلب است و به دلیل اولویت دادن به منافع شخصی و خلافت، به بی‌ثباتی در منطقه منجر شد. یکی از دلایل اصلی نارضایتی مردم از حکومت ابن مهلب، مالیات‌های سنگین، بیگاری و مالیات‌های جدیدی بود که بر صنایع دستی و جشن‌های ایرانی مانند نوروز و مهرگان وضع شده بود (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۶۶). چنین مالیات‌های جدیدی، نه تنها فشار اقتصادی بر مردم محلی را افزایش داد، بلکه با هدف قرار دادن سنت‌های فرهنگی ایرانی، به تضعیف هویت فرهنگی منطقه و افزایش مقاومت‌ها دامن زد.

در دوران هشام، سبک زندگی اشراف تغییر کرد و به سمت تجمل‌گرایی رفت. این امر باعث کاهش بخشش‌ها و کمک‌ها به مردم شد و شرایط اقتصادی مردم را سخت‌تر کرد (مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۲۰۸). شناسایی این تجمل‌گرایی، می‌تواند به‌عنوان نشانه‌ای از شکاف فزاینده بین طبقه حاکم و مردم عادی تفسیر شود؛ زیرا به کاهش حمایت اجتماعی از خلافت مروانی و تضعیف پایه‌های اقتصادی آن کمک کرد. با وجود افزایش ثروت در دربار، هشام نیز بخشش‌های هنگفتی به مردم می‌کرد که در نهایت به خالی شدن خزانه منجر شد. این بخشش‌های بی‌رویه، نشان‌دهنده مدیریت ضعیف مالی در دوره هشام است که به‌جای سرمایه‌گذاری در توسعه اقتصادی، به هدررفت منابع مالی خلافت منجر شد.

۱۳۸۵، ج ۱۰، ص ۳۸۱۲). توزیع سخاوتمندانه غنایم توسط قتیبه، با هدف تقویت وفاداری سربازان و افزایش انگیزه برای فتوحات بعدی انجام شده بود، اما ممکن است به نابرابری‌های اقتصادی در میان سربازان منجر شده باشد. قتیبه در فتوحات خود در ماوراءالنهر، غنایم بسیار زیادی به‌دست آورد و ثروت‌های منطقه را به یغما برد (گیب، ۱۳۳۷، ص ۷۷). در فتح سمرقند، صلح‌نامه سنگینی بر اهل این شهر بسته شد تا جایی که گنج معابد قدیم را نیز به مسلمانان سپردند (ابن اعثم، بی‌تا، ج ۷، ص ۱۶۰). صلح‌نامه سنگین، ابزاری برای فشار اقتصادی شدید بر مردم با هدف تأمین سریع منابع مالی برای خلافت و تضعیف توان اقتصادی محلی اعمال شده بود.

یزید بن مهلب نیز در جنگ‌های خود از شهرهای چغانیان در کنار جیحون، غنایم فراوانی به‌دست آورد و بین سپاهیان خود تقسیم کرد (طبری، ۱۳۸۵، ج ۸، ص ۳۷۴۴). ابن مهلب در وقت عزل از امارت یک‌میلیون درهم مدیون بیت‌المال بود که صد هزار درهم از آن را به‌وسیله فروش جواهرات زرش پرداخت کرد و یکی از وابستگانش سیصد هزار درهم و بقیه را عمویش که والی اصطخر بود، پرداخت نمود (فلوتن، ۱۳۲۵، ص ۳۰). بدهی هنگفت، نه تنها نشان‌دهنده سوءمدیریت مالی ابن مهلب، بلکه بیانگر فساد مالی در سطوح بالای حکومتی مروانیان است که اعتماد عمومی به خلافت را تضعیف کرد. پرداخت‌های سنگین خراج، به‌عنوان نشانه‌ای از قدرت اقتصادی بخارا و در عین حال فشار مالی شدید بر ساکنان آن تفسیر می‌شود، که به نارضایتی‌های اجتماعی منجر شده بود.

عمر بن عبدالعزیز با روی کار آمدن، سیاست‌های اصلاحی را درپیش گرفت و به فتوحات بی‌مورد انتقاد کرد. او معتقد بود که بسیاری از فتوحات با انگیزه غنیمت انجام می‌شود و نه برای گسترش اسلام (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۶۹). چنین انتقادی، بیانگر درک عمیق ابن عبدالعزیز از انحراف فتوحات مروانیان از اهداف دینی به سوی منافع مادی است، که می‌توانست به بازنگری در سیاست‌های نظامی و مالی خلافت منجر شود. وی به‌جای فتوحات، به مشکلات داخلی مانند وضعیت اراضی توجه کرد. او همچنین دستور داد تا مسلمانان از تصرف اراضی در ماوراءالنهر منع شوند (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۶۹). اتخاذ چنین سیاستی نشان تلاش برای کاهش فشار بر مردم محلی و جلوگیری از بهره‌کشی اقتصادی از مناطق فتح‌شده است که در مقایسه با رویکردهای قبلی یک تحول اساسی محسوب می‌شود.

ابن عبدالعزیز در رفتار با اهل ذمه، میانه‌روی را اتخاذ کرد و دستور داد هر کس از اهل ذمه مسلمان شود، از پرداخت خراج معاف گردد (زرین کوب، ۱۳۹۲، ص ۱۴۹). اتخاذ چنین رویکردی، نه تنها به تقویت جایگاه دینی خلافت کمک کرد، بلکه پذیرش اسلام را در

۴- وضعیت جزیه در دوره مروانیان

پس از مرگ معاویه، شورش‌های محلی در منطقه ماوراءالنهر افزایش یافت، اما اغلب با پرداخت مالیات نقدی و جنسی سرکوب می‌شدند؛ استفاده از مالیات به‌عنوان ابزاری برای سرکوب شورش‌ها، نشانگر رویکرد عمل‌گرایانه مروانیان در مدیریت مناطق ناآرام است که با هدف حفظ کنترل سیاسی و اقتصادی بدون نیاز به درگیری‌های نظامی گسترده انجام می‌شد. در این دوره بازرگانان و پیشه‌وران مجبور بودند مالیات‌های بیشتری پرداخت کنند و همچنین در کارهای عمومی مانند ساخت و ساز و حفر قنوات مشارکت کنند. مالیات‌های جدید و اجبار به مشارکت در کارهای عمومی، می‌تواند فشار اقتصادی قابل‌توجهی بر طبقات متوسط و پایین جامعه وارد کرده باشد که منجر به افزایش نارضایتی‌های اجتماعی در ماوراءالنهر شده بود.

از سویی برای فتوح سایر مناطق، فاتح بزرگ، یعنی قتیبه آرزو می‌کرد تا خوارزم و سغد همانند بنی‌نضیر و بنی‌قریظه باشند و خداوند متعال می‌فرماید: «وَأُخْرَى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا» (فتح، ۲۱). در سال ۹۳ هجری، مغیره بن عبدالله با حمله به خوارزم، بر مردم آن منطقه، جزیه تحمیل کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۳، ج ۶ ص ۲۸۰۶). ارجاع به آیات قرآنی توسط قتیبه، تلاشی برای مشروعیت‌بخشی دینی به فتوحات و اخذ جزیه است، اما در عمل، انگیزه‌های اقتصادی نقش اصلی را در این اقدامات ایفا می‌کرد؛ از سویی هم مردم سغد به دلیل پذیرش جزیه از سوی او شوریدند. این شورش، نشان‌دهنده مقاومت فرهنگی و اقتصادی مردم سغد در برابر تحمیل جزیه است، که به دلیل تضاد با منافع محلی و احساس تحقیر ناشی از پرداخت مالیات به اعراب تشدید شده بود.

عمر بن عبدالعزیز سیاست‌های مالی را تغییر داد و فتوا داد که اگر فردی یک روز قبل از پایان سال مالی، مسلمان شود، جزیه از او گرفته نمی‌شود؛ همچنین کارگزاران خود را به جمع‌آوری دیوان مالیاتی و تسهیل مسلمان شدن مردم دستور داد (ابن سعد، ۱۳۷۹، ج ۵، ص ۳۵۶). سیاست اصلاحی وی نشان‌دهنده تعهد به عدالت دینی و تشویق به پذیرش اسلام است که به کاهش تنش‌های اجتماعی و تقویت انسجام در مناطق چندفرهنگی مانند ماوراءالنهر کمک کرد. بزرگ‌ترین مشکلات اقتصادی بنی‌مروان شامل تقاضای مردم برای حذف جزیه، مسائل مربوط به زمین و مالیات‌های اراضی و همچنین ایجاد تعادل بین نیازهای مالی دولت و وضعیت اقتصادی مردم بود (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۸۷). این چالش‌ها، بیانگر دشواری‌های مروانیان در مدیریت یک امپراتوری گسترده با تنوع فرهنگی و اقتصادی است و نیازمند سیاست‌های مالی منسجم‌تر و عادلانه‌تر بود.

عمر دوم دستور داد تا فتوحات محدود شوند؛ وی همچنین با فساد مالی در سپاه مقابله کرد و اموالی را که به‌طور غیرقانونی توسط فرماندهان به غنیمت برده شده بود، پس گرفت (اجتهادی، ۱۳۶۳، ص ۱۴۳). وی بر تساوی حقوق بین تمام مسلمانان تأکید کرد و دستور داد تا همه مسلمانان، صرف‌نظر از نژاد و قومیت، مالیات یکسانی پرداخت کنند. وی در سیاست‌های خود رویکردی واقع‌بینانه و اخلاقی داشت و معتقد بود که پرداخت مالیات نباید نشانگر شأن و منزلت اجتماعی افراد باشد (لاپیدوس، ۱۳۸۱، ص ۱۱۲). چنین تأکیدی بر برابری، می‌تواند به‌عنوان تلاشی برای کاهش تبعیض‌های قومی و تقویت هویت اسلامی مشترک در میان ساکنان ماوراءالنهر تفسیر شود. با وجود قانون معافیت تازه‌مسلمانان از پرداخت جزیه، مأموران مالیاتی با سوءاستفاده از موقعیت، از مردم، حتی مسلمانان، مالیات می‌گرفتند. ابن عبدالعزیز، با وجود مخالفت‌ها، دستور داد که مالیات جزیه حتی از تازه‌مسلمانان، اخذ شود؛ همچنین مالیات خراج را حق همه مسلمانان دانست (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۱۰۴). علاوه بر جزیه، او دستور داد تا مالیات مکس نیز از همه مسلمانان گرفته شود (ابن سعد، ۱۳۷۹، ج ۶، ص ۳۵). این سیاست‌های سخت‌گیرانه‌تر، نتیجه فشارهای مالی بر خلافت و نیاز به تأمین منابع برای اداره امپراتوری بود، اما می‌توانست به کاهش محبوبیت اصلاحات عمر بن عبدالعزیز در میان مردم منجر شود. پس از مرگ او، جانشینانش به دلیل غیراقتصادی بودن، بسیاری از سیاست‌های مالی وی را لغو کردند؛ با این حال، این سیاست‌ها در میان مردم محبوبیت داشت (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۱۰۴). خلیفه نتوانست حامیانی برای اصلاحات خود پیدا کند و به همین دلیل پس از مرگش، اوضاع مالی به حالت قبل بازگشت. بازگشت به سیاست‌های پیشین، بیانگر مقاومت ساختاری در خلافت مروانی در برابر اصلاحات است، که به دلیل منافع کوتاه‌مدت نخبگان حکومتی و نیاز به درآمدهای مالیاتی بالا بود.

اشرس سلمی، ابوصیدا و نصر بن سيار سه شخصیت مهمی بودند که در سیاست‌های مالی ماوراءالنهر در دوران هشام بن عبدالملک نقش داشتند (گیب، ۱۳۳۷، ص ۱۰۸). ابوصیدا با تبلیغ اسلام در سمرقند و وعده معافیت مالیاتی، باعث گرویدن بسیاری از مردم به اسلام شد (طبری، ۱۳۸۵، ج ۹، ص ۴۰۹۳؛ ابن اثیر، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۲۹۸۳). این استراتژی، می‌توانست به گسترش اسلام و تقویت نفوذ فرهنگی خلافت در ماوراءالنهر کمک کند، اما به نظر می‌رسد انگیزه‌های اقتصادی مردم در پذیرش اسلام نقش مهمی داشته است. با افزایش تعداد مسلمانان، حاکمان محلی غیرعرب نگران کاهش درآمدهای مالیاتی شدند و به دارالخلافه اعتراض کردند (هاوتینگ، ۱۳۸۸، ص ۱۰۴-۱۰۵). این نگرانی، نشان از تنش بین

تلاش عبدالملک برای متمرکز کردن و استانداردسازی نظام مالیاتی است؛ زیرا با هدف افزایش کارایی و کاهش فساد مالی در مناطق دوردست مانند ماوراءالنهر انجام شد. قتیبه، یکی از فرماندهان اموی، برای نظارت بر جمع‌آوری خراج و تأمین امنیت منطقه، امرای نظامی عرب را به حکومت شهرهای مختلف گماشت. وی برای جلوگیری از خیانت در جمع‌آوری خراج، جانشینان خاصی را برای خود تعیین می‌کرد (طبری، ۱۳۸۵، ج ۱۰، ص ۲۸۰۴). چنین نظارت دقیقی، بیانگر اهمیت خراج به‌عنوان ستون اصلی اقتصاد خلافت و نگرانی قتیبه از سوءاستفاده‌های احتمالی در مناطق مرزی است.

در فتح سمرقند، با غورک صلح شد و او موظف شد سالانه مبلغی را به‌عنوان خراج پرداخت کند (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۴۲). صلح‌نامه، می‌تواند نشانه‌ای از استراتژی قتیبه برای تثبیت کنترل اقتصادی بدون درگیری نظامی مداوم باشد که به حفظ منابع خلافت کمک کرد. در دوران عبدالملک و فرزندانش، امپراتوری اسلامی با دریافت مالیات به ثروت هنگفتی دست یافت؛ به‌عنوان مثال، خراج سالانه برخی مناطق مانند طبرستان، بخارا و سمرقند بسیار زیاد بود (دنت، ۱۳۹۱، ص ۱۷۷). ثروت هنگفت، نقش کلیدی ماوراءالنهر به‌عنوان یکی از منابع اصلی درآمد خلافت را نشان می‌دهد؛ چون فشار مالیاتی شدیدی بر مردم محلی وارد می‌کرد.

پس از فتح بخارا توسط قتیبه، طرخون با مسلمانان صلح کرد و متعهد به پرداخت خراج شد. پس از چندین نبرد، سمرقند نیز مجبور به پرداخت خراج سنگینی شد (بالذری، ۱۳۴۶، ص ۳۰۹). با گرویدن بسیاری از مردم ماوراءالنهر به اسلام و معاف شدن آن‌ها از جزیه، درآمدهای مالیاتی کاهش یافت؛ علاوه بر این، برخی از مسلمانان برای فرار از مالیات، به‌عنوان موالی به مناطق دیگر مهاجرت کردند (حتی، ۱۳۸۰، ص ۲۸۱). این مهاجرت، نتیجه فشارهای مالیاتی و نبود سیاست‌های منسجم برای حمایت از نومسلمانان بود که به کاهش درآمدهای خلافت منجر شد.

با وجود ظلم و ستم فراوان ولید بن عبدالملک، درآمدهای مالیاتی به شدت کاهش یافت (سیوطی، ۱۳۷۱، ص ۱۹۹؛ یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۴۷). با وجود کاهش درآمد در برخی مناطق، فتح گسترده سرزمین‌های جدید باعث افزایش چشمگیر درآمدهای مالیاتی و پرشدن خزانه حکومت شد (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۱۱). چنین تناقضی، نشان از وابستگی شدید خلافت به فتوحات جدید برای جبران کسری‌های مالی است که پایداری اقتصادی بلندمدت را به خطر می‌انداخت. پس از مرگ قتیبه، شورش‌های متعددی در ماوراءالنهر رخ داد که عمدتاً در پوشش دین صورت می‌گرفتند؛ با این‌حال، ریشه اصلی این شورش‌ها مسائل اقتصادی بود. یکی از

اهداف دینی و اقتصادی خلافت است؛ تا جایی که سیاست‌های مالی را به چالشی پیچیده تبدیل کرده بود.

اشرس ابتدا با وعده معافیت مالیاتی، مردم را به اسلام دعوت کرد، اما پس از مسلمان شدن آن‌ها، مجدداً جزیه را از آن‌ها مطالبه کرد. این امر باعث شورش مردم شد (طبری، ۱۳۸۵، ج ۹، ص ۴۰۹۳). این سیاست متناقض، نه تنها اعتماد مردم به خلافت را تضعیف کرد، بلکه نشان عدم هماهنگی بین سیاست‌های مرکزی و محلی در مدیریت مالی ماوراءالنهر است. سیاست‌های متناقض در زمینه مالیات و اسلام باعث ایجاد ناآرامی و شورش در منطقه شد؛ به‌عنوان مثال، مردم سغد و بخارا پس از این رویدادها مجدداً به دین پیشین خود بازگشتند. بازگشت به دین پیشین، نتیجه احساس فریب‌خوردگی مردم از وعده‌های مالیاتی و فشارهای اقتصادی بود که به تضعیف نفوذ دینی و سیاسی خلافت در منطقه منجر شد.

اشرس با وعده معافیت از جزیه، بسیاری از مردم را به اسلام دعوت کرد، اما پس از مدتی، به‌دلیل اعتراض امیران محلی، مجبور شد مجدداً جزیه را از نومسلمانان دریافت کند (فرای، ۱۳۶۴، ص ۱۰۵). این چرخش در سیاست، بیانگر تأثیر فشارهای اقتصادی و سیاسی محلی بر تصمیم‌گیری‌های خلافت بود؛ چرا که به کاهش اعتبار اشرس و خلافت در میان مردم منجر شد. در این دوره، فرمانداران محلی سیاست‌های مختلفی در مورد مالیات‌ها داشتند. گاهی بین خراج و جزیه تمایز قائل می‌شدند و گاهی نیز از مردم می‌خواستند تا به‌صورت جمعی مالیات پرداخت کنند (هولت، ۱۳۹۶، ص ۱۴۳). این تنوع در سیاست‌ها نتیجه فقدان یک نظام مالی متمرکز و هماهنگ در ماوراءالنهر بود که به بی‌ثباتی اقتصادی و اجتماعی در منطقه دامن زد.

طغشاده، حاکم بخارا، با شکایت از اینکه مردم تنها برای فرار از مالیات اسلام می‌آوردند، خواستار مجازات آن‌ها شد. حتی برخی از تازه‌مسلمانان اعدام شدند (فرای، ۱۳۶۵، ص ۳۶). این اقدامات سرکوبگرانه، نه تنها با اصول دینی در تضاد بود، بلکه به تشدید تنش‌های اجتماعی و کاهش اعتماد به خلافت در میان مردم محلی منجر شد و روابط میان حاکمان، مردم و تازه‌مسلمانان را تیره کرد. این تیرگی روابط، می‌تواند به‌عنوان یکی از عوامل اصلی کاهش نفوذ مروانیان در ماوراءالنهر و زمینه‌ساز زوال تدریجی خلافت اموی در این منطقه تفسیر شود.

۵- وضعیت خراج در دوره مروانیان

عبدالملک بن مروان با ترجمه دیوان‌ها به عربی، به‌ویژه دیوان خراج، به‌دنبال بهبود سیستم جمع‌آوری مالیات بود. چنین اقدامی، نشان از

دلایل اصلی این شورش‌ها، تحمیل جزیه بر مسلمانان بود که خلاف قوانین اسلامی بود (سوچک، ۱۳۹۸، ص ۹۰-۹۱). این سیاست غیرشرعی، نه تنها مشروعیت دینی خلافت را تضعیف کرد، بلکه به تشدید تنش‌های اجتماعی در ماوراءالنهر منجر شد.

مالیات‌ها در دوران اسلامی جنبه مذهبی داشتند و برخی از آن‌ها مانند زکات و خمس، براساس احکام اسلامی تعیین می‌شدند، اما به‌مرور زمان و با افزایش هزینه‌های دولت، مالیات‌ها افزایش یافت و اصول اسلامی در این زمینه کمتر رعایت شد؛ به‌دلیل کاهش درآمدهای مالیاتی و افزایش هزینه‌ها، امویان مجبور شدند جمع‌آوری مالیات را به دهقانان ایرانی واگذار کنند. این دهقانان برای حفظ منافع خود، با سران محلی غیرمسلمان توافقی انجام می‌دادند و بدین ترتیب، یک سیستم مالیاتی پیچیده و گاهی ظالمانه ایجاد شد (هاوتینگ، ۱۳۸۸، ص ۱۲۷-۱۲۸). واگذاری، نشان‌دهنده ضعف ساختار مرکزی خلافت در مدیریت مالی مناطق دوردست است و به افزایش فساد و نابرابری در ماوراءالنهر منجر شد.

اگر فتوحات عرب را بدان ترتیبی که تواریخ عرب ضبط کرده‌اند، قبول کنیم باج و خراج دادن شهرهای بزرگ ماوراءالنهر چیز عجیبی خواهد بود؛ زیرا این کار در صورتی انجام می‌گیرد که جنگ تنها از یک طرف انجام گرفته باشد (گیب، ۱۳۳۷، ص ۴۰). این نکته، می‌تواند بیانگر اغراق در منابع تاریخی یا استراتژی امویان برای تحمیل خراج بدون فتح کامل باشد که به منظور تأمین منابع مالی بدون هزینه‌های نظامی سنگین انجام می‌شد. سلیمان بن عبدالملک سیاست‌های مالی را تغییر داد و از جمله این تغییرات، خراج کردن وظیفه جمع‌آوری مالیات از دست والیان و سپردن آن به ماموران خاص بود؛ این کار باعث کاهش طمع و سوءاستفاده والیان در امر مالیات شد (خطیب، ۱۳۳۷، ص ۳۵-۳۶). خلیفه به مسئله کشاورزی و مالیات خراج توجه ویژه‌ای داشت و تلاش کرد تا نظام مالیاتی را با اوضاع کشاورزی و اقتصاد هماهنگ سازد (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۲۶). چنین اصلاحاتی، نشان از درک سلیمان از اهمیت اقتصاد کشاورزی در ماوراءالنهر است که می‌توانست به پایداری اقتصادی منطقه کمک کند.

برخلاف قتیبه که روابط خوبی با مردم داشت، یزید بن مهلب رویه‌ای سختگیرانه در پیش گرفت و مالیات‌های سنگینی بر مردم تحمیل کرد. مالیات‌های سنگین و رفتار بد مأموران دولتی باعث شد مردم از کشاورزی دست بکشند و به شهرها روی آورند؛ این امر منجر به خرابی زمین‌ها و کاهش تولیدات کشاورزی شد؛ علاوه بر مالیات‌های معمول مانند جزیه و خراج، مالیات‌های جدید و غیرقانونی نیز بر مردم تحمیل شد که باعث افزایش فشار اقتصادی بر آن‌ها شد. این مالیات‌ها نامشخص و بدون حد و مرز بودند و به دلخواه

مأموران دولتی تعیین می‌شدند. دهقانانی که وظیفه جمع‌آوری مالیات را برعهده داشتند، خود از پرداخت مالیات معاف بودند و بار مالیات بر دوش کشاورزان، بازرگانان و سایر اقشار جامعه بود» (کریستین‌سن، ۱۳۸۵، ص ۷۹-۸۹). این سیاست‌های ظالمانه، علاوه از تضعیف کشاورزی، منجر به مهاجرت روستاییان و کاهش تولید شد و سوءمدیریت یزید بن مهلب را در اداره منطقه نشان می‌دهد.

پس از استقرار صلح بین امویان و ثابت بن قطبه، تلاش برای وضع مجدد مالیات بر مردم باعث شورش شد (گیب، ۱۳۳۷، ص ۴۳). در دوران حکومت ابن مهلب، ثابت که محبوبیت زیادی در میان مردم داشت، به موسی بن عبدالله پیوست و شاهزادگان محلی را نیز به سوی او کشاند. با حمایت ثابت و شاهزادگان محلی، موسی توانست تمام نیروهای ابن مهلب را از ماوراءالنهر بیرون کند و کنترل کامل بر این منطقه را به‌دست بگیرد؛ در نتیجه، تمام خراج ماوراءالنهر به‌دست موسی افتاد (بارتولد، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۴۱۰). این موفقیت موسی، بیانگر تأثیر محبوبیت رهبران محلی و نارضایتی عمومی از سیاست‌های مالی ابن مهلب است که به تغییر موازنه قدرت در منطقه منجر شد.

عمر بن عبدالعزیز هنگام به قدرت رسیدن با مشکلات مالی متعددی از جمله درخواست لغو جزیه توسط موالی و عدم تناسب مالیاتی بین مسلمانان قدیمی و جدید روبه‌رو بود (هولت، ۱۳۹۶، ص ۱۴۶). عمر بن عبدالعزیز با انجام اصلاحات مالی تلاش کرد تا این مشکلات را حل کند. او با کاهش بار مالیاتی بر مسلمانان جدید و ایجاد عدالت در نظام مالی، رضایت مردم را جلب کرد. وی برای گسترش اسلام و کاهش بار مالیاتی بر مردم، به دشمنان خود مانند سغدیان پیشنهاد داد که در صورت پذیرش اسلام، از پرداخت جزیه معاف خواهند شد و دستور داد تا مالیات‌های موقوفه سغدیانی که اسلام آورده بودند، بخشیده شود (گیب، ۱۳۳۷، ص ۸۹). این سیاست‌ها، نشان‌دهنده تعهد عمر بن عبدالعزیز به اصول اسلامی و تلاش برای کاهش تنش‌های اجتماعی از طریق اصلاحات مالی است. خلیفه با ارسال نامه‌ای به یکی از کارگزاران خود، دستور داد تا مالیات‌های اضافی و ظالمانه‌ای که بر مردم تحمیل می‌شد، لغو شود (ابن عبدالحکم، ۱۴۰۴، ص ۱۴۱). این اقدام، می‌توانست اعتماد عمومی به خلافت را تقویت کند، اما با مقاومت نخبگان مالی روبه‌رو شد.

هدف اصلی او سازگار کردن نظام مالی با اصول اسلامی بود. او اعلام کرد که تمام مسلمانان، چه عرب و چه غیرعرب، از پرداخت خراج معاف هستند و زمین‌های فتح شده متعلق به بیت‌المال است (ابن سعد، ۱۳۷۹، ج ۶، ص ۳۵). این اصلاحات باعث کاهش درآمد دولت شد. برای جبران این کاهش، وی پیشنهاد داد که خراج

است، که می‌توانست به کاهش فساد و افزایش اعتماد عمومی کمک کند. وی برای جلوگیری از افزایش اراضی عشریه و کاهش درآمدهای دولت، انتقال زمین از غیرمسلمانان به مسلمانان را متوقف کرد (ابن آدم قرشی، ۱۳۸۴، ص ۱۶۲). این کار بیانگر درک عمر از ضرورت حفظ تعادل بین گسترش اسلام و تأمین منابع مالی خلافت است. همچنین با لغو کسرهای درهم و دینار که در زمان عبدالملک مرسوم بود، به نوعی مالیات‌ها را کاهش داد (ماوردی، ۱۳۹۱، ص ۷۱). وی دستور داد که در صورت وجود مازاد درآمد از مالیات، این مازاد بین نیازمندان تقسیم شود (الریس، ۱۳۷۳، ص ۲۴۳). این سیاست‌های عادلانه، می‌توانست به کاهش نابرابری‌های اقتصادی و تقویت حمایت اجتماعی از خلافت منجر شود. پس از دوران اصلاحات مالی عمر بن عبدالعزیز، یزید بن عبدالملک، سیاست‌های مالی را تغییر داد و به حاکمان مناطق مختلف از جمله ماوراءالنهر دستور داد که مالیات‌ها را به حالت قبل بازگردانند (خطیب، ۱۳۳۷، ص ۸۹-۹۰). این بازگشت، بیانگر مقاومت نخبگان حکومتی در برابر اصلاحات عادلانه‌ی عمر است و احتمالاً به دلیل منافع مالی کوتاه‌مدت آن‌ها بود.

این تغییر سیاست باعث شد تا نخبگان و اشراف ایرانی که پیش از اسلام نیز از امتیازات اقتصادی برخوردار بودند، با پذیرش اسلام بتوانند موقعیت و ثروت خود را حفظ کنند. آن‌ها با نپرداختن خراج، ثروت‌های هنگفتی اندوختند و نفوذ زیادی پیدا کردند (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۲۰). این پدیده، می‌تواند به افزایش شکاف طبقاتی و تقویت قدرت نخبگان محلی در برابر خلافت مرکزی منجر شده باشد. سعید بن عبدالعزیز در دوران یزید بن عبدالملک به حکومت خراسان رسید و در جنگ با سغدیان پیروز شد (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۷۷). با این حال، پس از وی، سعید حدینه با شورش مردم سغد مواجه شد و این شورش منجر به مهاجرت گسترده مردم، کاهش تولیدات کشاورزی و در نتیجه کاهش درآمدهای مالیاتی دولت شد (طبری، ۱۳۸۵، ج ۹، ص ۴۰۱۴؛ بلاذری، ۱۳۶۴، ص ۱۸۲). این شورش و مهاجرت، تأثیر مخرب سیاست‌های مالی سخت‌گیرانه بر اقتصاد کشاورزی ماوراءالنهر است.

با این حال، حرشی توانست شورش را سرکوب کند و مردم سغد را مجبور به پرداخت خراج و همراهی در جنگ‌ها کند (دحلان، ۱۳۴۸، ص ۲۲۵؛ طبری، ۱۳۸۵، ج ۹، ص ۴۰۱۶). این سرکوب، اگرچه کنترل نظامی را بازگرداند، اما به تشدید احساسات ضد خلافتی در میان مردم محلی منجر شد. سعید، حاکم سغد، آن قدر به این منطقه علاقه‌مند شد که آن را "بستان امیرالمؤمنین" نامید (ابن خلدون، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۵۸). این نام‌گذاری، می‌تواند بیانگر اهمیت اقتصادی و استراتژیک

به‌عنوان مالیات زمین و جزیه تنها برای غیرمسلمانان در نظر گرفته شود. تمایز مذکور، تلاشی برای ساده‌سازی و عادلانه‌کردن نظام مالیاتی بود که می‌توانست به کاهش تنش‌های قومی و دینی کمک کند. در دوران وی اصلاحات مهمی در نظام مالیاتی انجام شد تا عدالت برقرار شود و یکپارچگی در نظام مالیاتی ایجاد شود. مالیات خراج به‌عنوان مالیات زمین اهمیت زیادی داشت و مردم آن را بیشتر از مالیات عشور می‌پذیرفتند (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۱۰۴). این پذیرش عمومی، نشان از موفقیت نسبی در هماهنگ‌سازی نظام مالیاتی با نیازهای اقتصادی مردم است.

وقتی خلیفه خبر یافت که جرّاح بن عبدالله در ماوراءالنهر از مردمی که اسلام آورده‌اند، خراج می‌گیرد و موالی را بدون حقوق به جنگ می‌فرستد و آشکارا تعصب می‌ورزد، عبدالرحمن بن نعیم را جانشین او ساخت. جرّاح در نامه‌ای به خلیفه نوشت که عصبان ریشه دوانیده و مردم از هر بهانه‌ای برای فرار از مالیات استفاده می‌کنند و من تصور نمی‌کنم، جز شمشیر و تازیانه چیزی دیگر آن‌ها را مجبور به اطاعت نماید. عمر با برکناری جرّاح و جایگزینی عبدالرحمن، نشان داد که با اعمال ظالمانه و تبعیض‌آمیز مخالف است. این تصمیم، بیانگر تعهد عمر به عدالت و تلاش برای اصلاح رفتارهای تبعیض‌آمیز در مناطق تحت کنترل خلافت است. وی از انتقال زنان و فرزندان مسلمانان به ماوراءالنهر جلوگیری کرد تا از قرار گرفتن آن‌ها در معرض شرایط سخت و ظالمانه جلوگیری کند (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۶۳). این سیاست، توجه عمر به مسائل انسانی و اجتماعی در کنار اصلاحات مالی را نشان می‌دهد.

منع دسترسی مسلمانان به زمین‌های خراج‌دار پس از سال صد هجری بود و عمر از دسترسی مسلمانان به زمین‌هایی که مشمول پرداخت خراج بودند، جلوگیری کرد. این اقدام نشان می‌دهد که مسلمانان انتظار داشتند از پرداخت مالیات بر زمین‌های خود معاف باشند (هاوتینگ، ۱۳۸۸، ص ۹۸). این محدودیت، احتمالاً برای حفظ درآمدهای خراج و جلوگیری از کاهش منابع مالی اعمال شد، اما ممکن است به نارضایتی برخی مسلمانان منجر شده باشد. قبل از خلافت عمر، وضعیت مالیات در ماوراءالنهر به دلیل اختلاط اراضی عشریه و خراجیه و همچنین عدم وضوح در مالکیت زمین‌ها، پیچیده و نامنظم بود؛ همچنین، سربازان عرب زمین‌هایی را به غنیمت می‌بردند و مالیات‌های اضافی بر مردم تحمیل می‌شد.

خلیفه اراضی را به صورت قانونی به مالکیت افراد درآورد و مرزهای بین اراضی عشریه و خراجیه را مشخص کرد تا از اختلاط آن‌ها جلوگیری شود (خطیب، ۱۳۹۶، ص ۹۴). این سازماندهی، نشان‌دهنده تلاش عمر برای ایجاد شفافیت و نظم در نظام مالیاتی

مسلمان شده‌اند، همچنان خراج دریافت شود (طبری، ۱۳۸۵، ج ۹، ص ۴۰۴۹). این رویکرد به کاهش درآمدهای مالیاتی کمک کرد، اما به قیمت افزایش بی‌اعتمادی و شورش‌های محلی تمام شد.

نصر بن سیار به‌عنوان حاکمی عاقل بر اهمیت عدالت در جمع‌آوری خراج تأکید داشت (دحلان، ۱۳۴۸، ص ۲۴۷). او برخلاف پیشینیان خود، رویکردی ملایم‌تر نسبت به ذمیان و نومسلمانان داشت و دستور داد تا در جمع‌آوری خراج، عدالت رعایت شود. وی تلاش کرد تا وضعیت مالیاتی منطقه را ساماندهی کند. او با تفکیک مسلمانان از اهل ذمه، توانست مشکلاتی که در زمینه جمع‌آوری خراج از مسلمانان وجود داشت را حل کند؛ بدین ترتیب، خراج مسلمانان را به اهل ذمه منتقل کرد و از این طریق توانست بدون ایجاد مشکل، خراج را از اهل ذمه وصول نماید (بارتولد، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۴۲۴). این ساماندهی، نشان از توانایی نصر در مدیریت چالش‌های مالیاتی ماوراءالنهر است که به ثبات نسبی منطقه کمک کرد. این موفقیت، می‌تواند نتیجه درک نصر از اهمیت تعادل بین نیازهای مالی خلافت و رضایت مردم محلی باشد. با این حال، پس از نصر، تغییراتی در سیستم اداری ایجاد شد. یوسف بن عمر به نصر نامه نوشت و از او خواست تا از استخدام اهل ذمه در امور مالیاتی خودداری کند (جهشپاری، ۱۳۴۸، ص ۱۰۰). این دستور، احتمالاً با هدف تقویت کنترل اعراب بر نظام مالیاتی صادر شد، اما می‌توانست به کاهش مشارکت محلی و افزایش تنش‌ها منجر شود.

همچنین، شخصی به نام بهرام سیس که مسئول جمع‌آوری مالیات از زرتشتیان بود، با مسلمان شدن زرتشتیان نه تنها آن‌ها را از مالیات معاف نمی‌کرد، بلکه آن‌ها را جریمه می‌کرد و در عوض، مالیات سایر زرتشتیان را کاهش می‌داد (دنت، ۱۳۹۱، ص ۱۸۷). این رفتار تبعیض‌آمیز، نشان‌دهنده سوءاستفاده از قدرت توسط مأموران مالیاتی و تضاد با اصول عدالت اسلامی است. در این دوره، دو نوع مالیات اصلی خراج و جزیه وجود داشت؛ نصر بین مسلمانانی که خراج می‌دادند و کسانی که جزیه می‌دادند تمایز قائل می‌شد. مبلغ خراج پس از پیمان صلح با حاتم بن نعمان تعیین شده بود (بلاذری، ۱۹۸۸، ص ۳۹۲). نصر دستور داد تا مسلمانانی که احساس می‌کنند مالیاتشان بیش از حد است، به منصور بن عمرو اطلاع دهند تا مالیات آن‌ها به غیرمسلمانان منتقل شود. این سیاست، نشان از تلاش نصر برای کاهش فشار مالی بر مسلمانان و حفظ عدالت در نظام مالیاتی است.

او همچنین سیستم جمع‌آوری مالیات را ساماندهی کرد و تلاش کرد تا آن را مطابق با توافقات قبلی اجرا کند (طبری، ۱۳۸۵، ج ۱۰، ص ۴۲۶۸). با این حال، نکته قابل توجه این است که نصر در برخی موارد، مالیات مسلمانانی که به عباسیان پیوسته بودند را نیز دریافت

سغد برای خلافت باشد، اما ممکن است به‌عنوان نشانه‌ای از استثمار منطقه توسط خلافت در نظر گرفته شده باشد. در دوران یزید بن عبدالملک، به دلیل شدت عمل سعید حرشی، بسیاری از کشاورزان ایرانی و عرب مجبور به ترک خانه و کاشانه خود شدند و این مهاجرت گسترده باعث کاهش چشمگیر تولیدات کشاورزی و درآمدهای مالیاتی دولت شد. این مهاجرت، نشان‌دهنده شکست سیاست‌های مالیاتی در حفظ پایداری اقتصادی منطقه است. با روی کار آمدن هشام، تلاش‌هایی برای آشتی دادن اعراب و مردم بومی صورت گرفت. عرب‌ها در برخی شهرها پایگاه‌هایی ایجاد کردند و به حاکمان محلی اجازه دادند تا به شرط پرداخت باج به حکومت مرکزی، به حکومت خود ادامه دهند، اما نحوه دقیق پرداخت مالیات و خراج به‌طور کامل مشخص نشده بود. این رویکرد غیرمتمرکز، می‌توانست به کاهش تنش‌ها کمک کند، اما عدم شفافیت در نظام مالیاتی به ادامه بی‌نظمی‌ها منجر شد.

در سال ۱۰۹ اشرس بن عبدالله، جای اسد بن عبدالله را گرفت. پس از اسلام آوردن برخی از مردم خراسان، حاکمان محلی نگران کاهش درآمدهای مالیاتی و از دست‌دادن استقلال خود بودند (فلوتن، ۱۳۲۵، ص ۶۱؛ هاوتینگ، ۱۳۸۸، ص ۱۰۵). این نگرانی، نشان تنش بین اهداف دینی و اقتصادی خلافت بود؛ تا جایی که سیاست‌های مالی را پیچیده‌تر می‌کرد. با وجود سیاست‌های حمایتی عمر بن عبدالعزیز، تعیین میزان مالیات‌های جدید، به‌ویژه جزیه، باعث ایجاد ناآرامی و سردرگمی در میان حاکمان و مردم شد (ابن اثیر، ۱۳۷۴، ص ۲۹۸۴). حاکمان محلی نمی‌دانستند از چه کسانی باید مالیات دریافت کنند؛ زیرا بسیاری از مردم به اسلام گرویده بودند و از پرداخت جزیه معاف شده بودند. اشرس نیز به کارگزاران خود دستور داد تا همچنان از افرادی که قبلاً مالیات می‌دادند، خراج دریافت کنند، حتی اگر به اسلام گرویده باشند. این سیاست متناقض، نه تنها اعتماد مردم به خلافت را تضعیف کرد، بلکه به تشدید ناآرامی‌های اجتماعی منجر شد.

غورک، یکی از امرای محلی سغد، از گسترش اسلام در منطقه خود مخالفت می‌کرد. دلایل این مخالفت، حفظ نفوذ شخصی و جلوگیری از وابستگی بیشتر مردم به حکومت مرکزی بود (دنت، ۱۳۹۱، ص ۱۸۴). این مقاومت، نشان‌دهنده چالش‌های خلافت در ادغام نخبگان محلی در ساختار حکومتی است؛ از سوی دیگر، اشرس، حاکم منطقه، با انگیزه تقویت قدرت مسلمانان و تضعیف نفوذ امرای محلی مانند غورک، از گسترش اسلام حمایت می‌کرد. او معتقد بود که بسیاری از مردم به ظاهر اسلام آورده‌اند تا از پرداخت جزیه معاف شوند و به‌همین دلیل دستور داد تا از افرادی که به ظاهر

چالش‌های متعددی همراه بودند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سیاست‌های مالی مروانیان در ماوراءالنهر از تنوع و پیچیدگی برخوردار بود؛ درحالی‌که عبدالملک با ترجمه دیوان‌ها به عربی و قتیبه با نظارت دقیق بر جمع‌آوری خراج، به دنبال متمرکزسازی و کارآمدی نظام مالیاتی بودند، رویکردهای سخت‌گیرانه‌ای مانند سیاست‌های یزید بن مهلب، با تحمیل مالیات‌های سنگین و غیرقانونی، به کاهش تولید کشاورزی، مهاجرت گسترده و شورش‌های محلی منجر شد. در مقابل، اصلاحات عمر بن عبدالعزیز، با تأکید بر عدالت دینی و معافیت نومسلمانان از جزیه، تلاشی برای هماهنگ‌سازی نظام مالی با اصول اسلامی و کاهش تنش‌های اجتماعی بود؛ با این حال، لغو این اصلاحات توسط جانشینانش، به دلیل فشارهای مالی و مقاومت نخبگان حکومتی، نشان‌دهنده ضعف ساختاری در اجرای سیاست‌های پایدار بود. نصر بن سیار با ساماندهی نظام مالیاتی و تفکیک وظایف مسلمانان و اهل ذمه، موفقیتی نسبی در ایجاد ثبات اقتصادی به دست آورد، اما این تلاش‌ها در سایه چالش‌های سیاسی و گسترش اسلام، که به کاهش درآمدهای مالیاتی منجر شد، کافی نبود.

نوآوری این پژوهش در تمرکز اختصاصی بر سیاست‌های مالی مروانیان در ماوراءالنهر و تحلیل عمیق تأثیرات این سیاست‌ها بر اقتصاد، جامعه و ثبات سیاسی منطقه نهفته است. برخلاف پژوهش‌های پیشین که یا به کل دوران اموی پرداخته‌اند یا جنبه‌های محدودی از نظام مالی را بررسی کرده‌اند، این مطالعه با تکیه بر منابع تاریخی و تحلیل تطبیقی، به تبیین جامعی از تناقضات و چالش‌های سیاست‌های مالی مروانیان دست یافته است. فرضیه تحقیق مبنی بر این‌که سیاست‌های مالی مروانیان در ماوراءالنهر تحت تأثیر نیازهای مالی امپراتوری، تنوع فرهنگی منطقه و مقاومت‌های محلی، به ترکیبی از رویکردهای عمل‌گرایانه، سرکوبگرانه و اصلاحی منجر شد، تأیید می‌شود. این سیاست‌ها، اگرچه در کوتاه‌مدت منابع مالی خلافت را تأمین کردند، اما در بلندمدت به دلیل فقدان انسجام، سوءمدیریت و فشارهای اقتصادی بر مردم محلی، به تضعیف نفوذ مروانیان و زمینه‌سازی برای زوال خلافت اموی در این منطقه کمک کردند. ماحصل این تحقیق نشان می‌دهد که موفقیت سیاست‌های مالی در ماوراءالنهر به تعادل بین نیازهای مالی خلافت و ظرفیت اقتصادی و اجتماعی مردم محلی وابسته بود. رویکردهای عادلانه و منسجم، مانند اصلاحات عمر بن عبدالعزیز و سیاست‌های نصر، به ثبات و رضایت عمومی کمک کردند؛ درحالی‌که سیاست‌های ظالمانه و متناقض، مانند اقدامات یزید بن مهلب و اشرس، به ناآرامی و کاهش تولید منجر شدند. این پژوهش بر ضرورت مطالعه دقیق‌تر

می‌کرد؛ درحالی‌که طبق معمول، مسلمانان از پرداخت جزیه معاف بودند (نرشخی، ۱۳۸۷، ص ۸۵). این اقدام، می‌تواند نتیجه فشارهای سیاسی و نیاز به تأمین منابع مالی در برابر تهدید عباسیان باشد، اما احتمالاً به کاهش حمایت از نصر در میان مسلمانان منجر شد. با گسترش اسلام و افزایش تعداد مسلمانان، درآمدهای مالیاتی دولت اموی کاهش یافت؛ دلیل اصلی این کاهش، معافیت مالیاتی مسلمانان از برخی مالیات‌ها بود؛ از طرف دیگر، حاکمان محلی که از جمع‌آوری مالیات‌ها سهم می‌بردند نیز با کاهش تعداد غیرمسلمانان، درآمد کمتری کسب کردند؛ در نتیجه، برای جبران این کاهش درآمد، برخی از حاکمان محلی از گرویدن مردم به اسلام جلوگیری می‌کردند یا از نومسلمانان مالیات می‌گرفتند (هاوتینگ، ۱۳۸۸، ص ۹۷). این مقاومت، نشان‌دهنده تضاد منافع بین خلافت مرکزی و نخبگان محلی است، که به پیچیدگی‌های نظام مالیاتی افزود.

در دوره اموی، نظام مالیاتی به تدریج رو به ضعف نهاد و آشکار است که به جای یک نظام مالیاتی در سطح امپراتوری، از چند نظام مالیاتی سخن گفته شود؛ به طور مسلم با وجود تنوع مالیاتی در سطح فرد، در بیشتر سرزمین اسلامی، یک نظام مالیاتی دوگانه شامل مالیات سرانه و مالیات ارضی وجود داشت و اصلاحات آن‌ها هم به طور معقول از هم متمایز بوده است (هاوتینگ، ۱۳۸۸، ص ۹۷ - ۹۶). این تنوع، بیانگر چالش‌های خلافت در ایجاد یک نظام مالیاتی یکپارچه است که به بی‌نظمی و ناکارآمدی در ماوراءالنهر منجر شد. در دوران مروان بن محمد، آخرین خلیفه اموی، خالد بن عبدالله به عنوان مسئول جمع‌آوری غنایم و خراج فعالیت می‌کرد. او با روش‌های مدارا و پرداخت قسطی، تلاش می‌کرد تا رضایت مؤدیان را جلب کند و از این طریق درآمدهای دولت را افزایش دهد (جهشپاری ۱۳۴۸، ص ۱۲۳). این رویکرد ملایم، می‌توانست به کاهش تنش‌های اجتماعی کمک کند، اما در شرایط ضعف خلافت اموی، احتمالاً تأثیر محدودی در بهبود وضعیت مالی داشت.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی سیاست‌های مالی مروانیان در ماوراءالنهر و نوع نگرش حکمرانان این دوره به مالیات‌ها و شیوه‌های دریافت آن‌ها انجام شد. ماوراءالنهر به دلیل موقعیت جغرافیایی ممتاز، غنای کشاورزی و اهمیت تجاری، یکی از منابع اصلی درآمد خلافت مروانی بود. سیاست‌های مالی این دوره، که عمدتاً بر اخذ جزیه، خراج، غنایم و هدایا متمرکز بود، نشان‌دهنده تلاش مروانیان برای تأمین منابع مالی امپراتوری گسترده خود بود، اما این سیاست‌ها با

نظام‌های مالیاتی در قرون اولیه اسلامی و تأثیر آن‌ها بر تحولات سیاسی و اجتماعی تأکید دارد و می‌تواند مبنایی برای تحقیقات آتی در زمینه تاریخ اقتصادی خلافت‌های اسلامی باشد.

منابع

- آرنولد، توماس (۱۳۹۵). *تاریخ گسترش اسلام*. ترجمه ابوالفضل عزتی. انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن آدم قرشی، یحیی (۳۸۴ ق). *الخروج*. المطبعة السلفية.
- ابن اثم کوفی، محمد بن علی (بی‌تا). *الفتوح*. بی‌جا.
- ابن حوقل، محمد بن علی (۱۳۶۶). *صورت‌الأرض*. ترجمه اکبر شعار. انتشارات امیرکبیر.
- ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۱). *مسالك و ممالک*. ترجمه سعید خاکرند. انتشارات میراث ملل.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۳). *تاریخ ابن خلدون*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی.
- ابن رسته، محمد بن عمر (۱۳۶۵). *اعلاق‌النفیسه*. ترجمه حسین قره‌چانلو. انتشارات امیرکبیر.
- ابن سعد، محمد (۱۳۷۹). *طبقات‌الکبری*. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. انتشارات فرهنگ و اندیشه.
- ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۳۸۹). *تاریخ فخری*. ترجمه محمد وحید گلپایگانی. انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۳۸۷ ق). *التمهید*. تحقیق مصطفی بن احمد العلوی. وزارت عموم الاوقاف.
- ابن عبدالحکم، عبدالله (۱۴۰۴ ق). *سیرت عمر بن عبدالعزیز*. تحقیق احمدعبید. دار عالم‌الکتب.
- ابوعبید، قاسم بن سلام، (بی‌تا). *الاموال*. دارالفکر.
- ابن کثیر، اسماعیل، (۱۴۲۸). *البدایه‌والنهایه*. دارابن کثیر.
- اجتهادی، ابوالقاسم (۱۳۶۳). *بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین تا پایان دوره اموی*. انتشارات سروش.
- اسدی‌طوسی، علی بن احمد (۱۳۱۹). *لغت فرس*. به تصحیح عباس اقبال آشتیانی. نشر چاپخانه مجلس.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۳۴۰). *مسالك و ممالک*. به کوشش ایرج افشار. انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- الریس، ضیاءالدین (۱۳۷۳). *خراج و نظام‌های مالی دولت‌های اسلامی از آغاز تا نیمه دوم قرن سوم*. ترجمه فتحعلی اکبری. انتشارات دانشگاه اصفهان.
- بارتولد، ولادیمیر (۱۳۵۲). *ترکستان‌نامه*. ترجمه کریم کشاورز. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲)، *صحیح البخاری*، تحقیق محمد زهیر. دار طوق النجات.

- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۶۴). *فتوح‌البلدان*. ترجمه آذرتاش آذرنوش. انتشارات سروش.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸). *فتوح‌البلدان*. دارالهلل.
- بلینسکی، الکساندر (۱۳۶۴). *خراسان و ماوراءالنهر*. ترجمه پرویز ورجاوند. انتشارات گفتار.
- جمشیدنژاداول، غلامرضا (۱۳۸۵). *نظام‌های اقتصادی صدر اسلام*. انتشارات اساطیر.
- جهشیاری، محمد بن عبدوس (۱۳۴۸). *الوزراء و الکتاب*. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. انتشارات تابان.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۱۱). *المستدرک*. تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا. دارالکتب العلمیه.
- حیتی، فلیپ (۱۳۸۰). *تاریخ عرب*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. انتشارات علمی و فرهنگی.
- خطاب، محمود شیث (۱۴۱۸). *قاده فتح الاسلامی فی بلاد ماوراءالنهر*. دارالاندلس الخضراء.
- خطیب، عبدالله مهدی (۱۳۹۶). *ایران در روزگار اموی*. ترجمه محمودرضا افتخارزاده. انتشارات ثوره.
- خطیب، عبدالله مهدی (۱۳۳۷). *حکومت بنی‌امیه در خراسان*. ترجمه باقر موسوی. انتشارات توکا.
- دحلان، سید احمد بن زینی (۱۳۴۸ ق). *تاریخ فتوحات اسلامی*. به اهتمام فخرالدین خان سلجوقی. مطبعة فخریه چهارباغ.
- دنت، دانیل (۱۳۹۱). *مالیات سرانه در اسلام و تأثیر آن در گرایش به اسلام*. ترجمه محمدعلی موحد. انتشارات خوارزمی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۹۲). *بامداد اسلام*. انتشارات امیرکبیر.
- زکار، سهیل (۱۳۹۷). *تاریخ العرب و الاسلام*. دارالفکر.
- رودکی سمرقندی، محمد بن جعفر (۱۳۸۸). *دیوان رودکی سمرقندی*. انتشارات نگاه.
- سوچک، اسوت (۱۳۹۸). *تاریخ آسیای میانه*. ترجمه سیده‌فهمیه ابراهیمی. انتشارات سمت.
- سیوطی، عبدالرحمن (۱۳۷۱). *تاریخ‌الخلفاء*. دارالسعاده.
- سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۲۳). *فتح‌الکبیر*. دارالفکر.
- شوارتس، پاول (۱۴۰۰). *جغرافیای تاریخی ایران*. ترجمه مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرام. انتشارات گستره.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۵). *تاریخ‌الریسل و الملوک*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. انتشارات اساطیر.
- طقوش، محمدسهیل (۱۳۹۸). *دولت امویان*. ترجمه حجّت‌الله جودکی. انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- فرای، ن. ریچارد (۱۳۶۵). *بخارا دستاورد قرون وسطی*. ترجمه محمود محمودی. انتشارات علمی و فرهنگی.
- فرای، ن. ریچارد (۱۳۶۳). *عصر زرین فرهنگ ایران*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. انتشارات سروش.

مسکویه رازی، احمد بن محمد (۱۳۸۹). *تجارب‌الأمم*. ترجمه ابوالقاسم امامی. انتشارات سروش.

مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن‌القاسیم فی معرفة‌الاقالیم*. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

نرشخی، محمد بن جعفر (۱۳۶۳). *تاریخ بخارا*. ترجمه احمد بن محمدنصر قباوی. انتشارات توس.

نرشخی، محمد بن جعفر (۱۹۶۵). *تاریخ بخارا*. (بی‌نا).

هاوتینگ، جرالد (۱۳۸۸). *کتاب‌امویان نخستین دودمان حکومتگر در اسلام*. ترجمه عیسی عبدی. انتشارات امیرکبیر.

هولت، پی‌ام (۱۳۹۶). *تاریخ اسلام*. ترجمه احمد آرام، انتشارات امیرکبیر.

یعقوبی، احمد بن ابی‌واضح (۱۳۹۳). *البلدان*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. انتشارات علمی و فرهنگی.

یعقوبی، احمد بن ابی‌واضح (۱۳۹۵). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. انتشارات علمی و فرهنگی.

فروزانی، سیدابوالقاسم، (۱۳۸۴). «ضرورت‌ها و هدف‌های ترویج فرهنگ ایرانی در عهد سامانیان». *آموزش تاریخ*، شماره ۲. ص ۳۵ - ۳۱.

فلوتن، جان (۱۳۲۵). *تاریخ شیعه یا علل سقوط بنی‌امیه*. ترجمه سیدمرتضی هاشمی حائری. انتشارات اقبال.

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳). *آثارالبلاد و اخبارالعباد*. ترجمه جهانگیرمیرزا قاجار. انتشارات امیرکبیر.

کریستین‌سن، آرتور (۱۳۸۵). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی، انتشارات صدای معاصر.

کی، لسترنج (۱۹۸۵). *بلدان‌الخلافت‌الشرقیه*. به تحقیق کورکیس عواد و بشیر فرنیسیس. مؤسسه الرساله.

گیب، هامیلتون (۱۳۳۷). *فتوحات عرب در آسیای مرکزی*. ترجمه حسین احمدی‌پور. انتشارات اختر شمال.

لاپیدوس، ایرا ماروین (۱۳۸۱). *تاریخ جوامع اسلامی*. ترجمه علی بختیاری‌زاده. انتشارات اطلاعات.

ماوردی، علی بن محمد (۱۳۹۱). *احکام‌السلطانیه*. ترجمه حسین صابری. انتشارات علمی و فرهنگی.

مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲). *مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. انتشارات علمی و فرهنگی.

References Bibliography-Romanized

Abu Ubayd, Q. ibn Salam. (n.d.). *Al-amwaal*. Daar al-Fikr.

Al-Rais, D. (۱۹۹۴). *Kharaaj and fiscal systems of Islamic states from the beginning to the mid-third century* (F. Akbari, Trans.). Isfahan: University of Isfahan. [In Persian]

Anonymous. (۱۹۸۳). *Hudud al-Alam* (M. Sotoudeh, Ed.). Tehran: Tahouri. [In Persian]

Arnold, T. (۲۰۱۶). *The preaching of Islam* (A. Ezzati, Trans.). University of Tehran Press. [In Persian]

Asadi Tusi, A. ibn A. (۱۹۴۰). *Lughat-e Fars* (A. Eghbal Ashtiani, Ed.). Tehran: Majles Printing House. [In Persian]

Balazori, A. ibn Y. (۱۹۸۵). *Futuh al-Buldan* (A. Azarnoush, Trans.). Tehran: Soroush. [In Persian]

Balazori, A. ibn Y. (۱۹۸۸). *Futuh al-Buldan*. Beirut: Dar al-Hilal.

Barthold, V. (۱۹۷۳). *Turkestan Book* (K. Keshavarz, Trans.). Tehran: Iranian Culture Foundation. [In Persian]

Bliniski, A. (۱۹۸۵). *Khorasan and Transoxiana* (P. Varjavand, Trans.). Tehran: Gofar. [In Persian]

Brockelmann, C. (۱۹۶۷). *History of Islamic peoples and states* (H. Jazayeri, Trans.). Tehran: Book Translation and Publication Organization. [In Persian]

Bukhari, M. ibn I. (۲۰۰۱). *Sahih al-Bukhaari* (M. Z. al-Nasir, Ed.). Beirut: Dar Tawq al-Najah.

Christensen, A. (۲۰۰۶). *Iran in the time of the Sasanians* (R. Yasemi, Trans.). Tehran: Sedaye Mo'aser. [In Persian]

Dahlan, S. A. ibn Z. (۱۹۶۹). *History of Islamic conquests* (F. Seljuqi, Ed.). Herat: Fakhriya Press. [In Persian]

Dennett, D. (۲۰۱۲). *Poll tax in Islam and its influence on conversion* (M. A. Movahhed, Trans.). Tehran: Khwarazmi. [In Persian]

Ejtehadi, A. (۱۹۸۴). *A study of the financial and fiscal conditions of Muslims until the end of the Umayyad period*. Tehran: Soroush. [In Persian]

Foruzani, S. A. (۲۰۰۵). *Necessities and objectives of promoting Iranian culture during the Samanid era*. *History Education*, ۲, ۳۱-۳۵. [In Persian]

Frye, R. N. (۱۹۸۶). *Bukhara: The medieval achievement* (M. Mahmoudi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]

Frye, R. N. (۱۹۸۴). *The golden age of Persian culture* (M. Rajabnia, Trans.). Tehran: Soroush. [In Persian]

Fulton, J. (۱۹۴۶). *History of Shi'ism or the causes of the fall of the Umayyads* (S. M. Hashemi Hairi, Trans.). Tehran: Eghbal. [In Persian]

Ghafurov, B. (۲۰۰۳). *The Tajiks*. Kabul: Shah Mohammad Book House.

Gibb, H. (۱۹۵۸). *Arab conquests in Central Asia* (H. Ahmadi Pour, Trans.). Tabriz: Akhtar Shomal. [In Persian]

- Hakim Nishapuri, M. ibn A. (۱۹۹۱). *Al-Mustadrak* (M. A. Ata, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Hawting, G. (۲۰۰۹). *The Umayyads: The first ruling dynasty of Islam* (I. Abdi, Trans.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Hitti, P. (۲۰۰۱). *History of the Arabs* (A. Payandeh, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Holt, P. M. (۲۰۱۷). *History of Islam* (A. Aram, Trans.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Ibn Abd al-Barr, Y. ibn Abd Allaah. (۱۴۰۸ AH). *Al-Tamhid* (M. A. al-Alawi, Ed.). Ministry of Awqaaf. [In Persian]
- Ibn Abd al-Hakam, A. (۱۴۰۴ AH). *Sirat Umar ibn Abd al-Aziz* (A. Ubayd, Ed.). Daar Alam al-Kutub.
- Ibn Adam Qurashi, Y. (۱۳۸۴ AH). *Al-Kharaaj*. Cairo: Al-Matba'ah al-Salafiyyah.
- Ibn aqaqi, M. ibn Ali. (۲۰۱۰). *Taarikh Fakhri* (M. V. Golpaayegaani, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Ibn A'tham al-Kufi, M. ibn Ali. (n.d.). *Al-Futuh*.
- Ibn Hawqal, M. ibn Ali. (۱۹۸۷). *Surat al-arḍ* (A. ShoAar, Trans.). Amir Kabir. [In Persian]
- Ibn Kathir, Ismaeil. (۱۴۲۸ AH). *Al-Bidayah wa al-Nihayah*. Beirut: Dar Ibn Kathir.
- Ibn Khaldun, A. (۲۰۰۴). *Taarikh Ibn Khaldun* (A. Ayati, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Ibn Khurdazbih, U. ibn A. (۱۹۹۲). *Al-Masaalik wa al-mamaalik* (S. Khaakarand, Trans.). Miraath-e Melal. [In Persian]
- Ibn Rustah, M. ibn U. (۱۹۸۶). *Al-A'laaq al-nafisa* (H. Qarehchaanlu, Trans.). Amir Kabir. [In Persian]
- Ibn Sa'd, M. (۲۰۰۰). *Al-Ṭabaqaat al-kubraa* (M. M. Daamghaani, Trans.). Farhang va Andisheh. [In Persian]
- Istakhri, I. ibn M. (۱۹۶۱). *Masaalik wa-Mamaalik* (I. Afshar, Ed.). Tehran: Book Translation and Publication Organization. [In Persian]
- Jahshiyari, M. ibn A. (۱۹۶۹). *Al-Wuzaraa' wa-l-Kuttaab* (A. Tabatabaei, Trans.). Tehran: Taban Press. [In Persian]
- Jamshidnejad Aval, G. (۲۰۰۶). *Economic systems in early Islam*. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Khattab, M. S. (۱۹۹۷). *Leaders of the Islamic conquests in Transoxiana*. Jeddah: Dar al-Andalus al-Khadra.
- Khattab, M. S. (۱۹۰۸). *The Umayyad rule in Khorasan* (B. Mousavi, Trans.). Tehran: Tuka. [In Persian]
- Lapidus, I. M. (۲۰۰۲). *A history of Islamic societies* (A. Bakhtiarizadeh, Trans.). Tehran: Ettela'at. [In Persian]
- Le Strange, G. (۱۹۸۵). *The eastern lands of the caliphate* (K. Awwad & B. Francis, Eds.). Beirut: Al-Risalah Foundation.
- Masoudi, A. ibn H. (۲۰۰۳). *Meadows of gold and mines of gems* (A. Payandeh, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Mawardi, A. ibn M. (۲۰۱۲). *Al-Ahkaam al-Sultaniya* (H. Saberi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Miskawayh, A. ibn M. (۲۰۱۰). *Tajaarib al-umam* (A. Emaami, Trans.). Soroush. [In Persian]
- Maqdasi, M. ibn A. (۱۹۸۲). *Ahsan al-Qaasim fi Ma'rifat al-Aqaalim* (A. Monzavi, Trans.). Tehran: Iranian Authors and Translators Company. [In Persian]
- Narshakhi, M. ibn J. (۱۹۸۴). *History of Bukhara* (A. M. Qabavi, Trans.). Tehran: Toos. [In Persian]
- Narshakhi, M. ibn J. (۱۹۶۵). *History of Bukhara*. Cairo (n. n.). [In Persian]
- Nazem al-Atibba, A. A. (۱۹۷۶). *Nafisi dictionary*. Tehran: Khayyam. [In Persian]
- Qazvini, Z. ibn M. (۱۹۹۴). *Athaar al-Bilaad wa Akhbaar al-Ibaad* (J. Mirza Qajar, Trans.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Rudaki Samarqandi, M. ibn J. (۲۰۰۹). *The Divan of Rudaki*. Tehran: Negah. [In Persian]
- Schwartz, P. (۲۰۲۱). *Historical geography of Iran* (M. Mirahmadi & G. Varahram, Trans.). Tehran: Gostareh. [In Persian]
- Suchak, S. (۲۰۱۹). *History of Central Asia* (S. F. Ebrahimi, Trans.). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Suyuti, A. (۱۹۹۲). *History of the caliphs*. Cairo: Sa'ada.
- Suyuti, A. (۲۰۰۲). *Al-Fath al-Kabir*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Tabari, M. ibn J. (۲۰۰۶). *History of prophets and kings* (A. Payandeh, Trans.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Taqoush, M. S. (۲۰۱۹). *The Umayyad state* (H. Joudaki, Trans.). Qom: Hawza and University Research Institute. [In Persian]
- Ya'qubi, A. ibn A. (۲۰۱۴). *Al-Buldan* (M. I. Ayati, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Ya'qubi, A. ibn A. (۲۰۱۶). *History of Ya'qubi* (M. I. Ayati, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Zakkar, S. (۲۰۱۸). *History of the Arabs and Islam*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Zarrinkoub, A. H. (۲۰۱۳). *The dawn of Islam*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]